

מתוך "מסגרות מדיה": כתב עת ישראלי לתקשורת, גיליון 8, אביב 2012. כתב עת של האגודה הישראלית לתקשורת והרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

סקירת ספרים

תקשורת המונים בישראל

אורן סופר, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2011, 411 עמודים

נעמה שפי*

למעלה מעשור מפריד בין פרסום המקראה "אמצעי תקשורת המונים בישראל" (כספי ולימור, 1998) ועד צאתו לאור של הספר "תקשורת המונים בישראל" מאת אורן סופר. במונחים של תקשורת בת-זמננו מדובר בנצח, בוודאי כשמושא המחקר הוא חברה שוחרת חדשות והתחדשות כמו החברה הישראלית. בשנים הללו התבסס ערוץ 2 כמדורת השבט החדשה, ערוץ 10 הוקם וכמעט נסגר, הסתיים עידן העיתונות המפלגתית הישנה, ונולדה עיתונות מפלגתית חדשה, החל הגל השני של שידורי הרדיו האזורי, והאינטרנט הפך לזירה מרכזית בתקשורת בעולם כולו ובישראל. פרק הזמן הזה הוא נצח גם במונחים רעיוניים וכלכליים. ראשיתה של העיתונות הישראלית בעשייה פילנתרופית של בודדים שנטלו על עצמם את העול ליצור חברה עברית בשפה העברית (גלבוע, 1992). היום, לעומת זאת, נזקקת העיתונות העברית לעשירים ולטייקונים, ישראלים וזרים, שמחזיקים כלי תקשורת הרוקדים לצלילי חליליהם.

סופר מציע מבט רחב אופקים בתקשורת הישראלית בהקשר אוניברסלי, בהינתן השינויים בתקשורת הבין-לאומית. מנקודת מוצא זו הוא מנסה לפענח את ייחודה של החברה הישראלית, את צרכיה הלאומיים ואת מאפייניה התרבותיים. לספר ארבעה שערים: עיתונות מודפסת, רדיו, טלוויזיה ואינטרנט, החולקים ביניהם נתחים לא שווים. העיתונות הכתובה, הנאבקת על עצם קיומה, תופסת נתח כפול מזה של האינטרנט, המשמש אמצעי תקשורת מרכזי בישראל ובעולם המערבי כולו. את הסיבות לדגשים הללו אפשר לתלות בהיסטוריה הארוכה יותר

* ד"ר נעמה שפי (naamash@sapir.ac.il) היא פרופסור בבית הספר לתקשורת במכללה האקדמית ספיר.

של העיתונות הכתובה מזו של האינטרנט ובקיומם של מחקרים מרובים על אודותיה, בקושי לפענח את הזרמים המיוחדים של השימוש באינטרנט בישראל ואולי גם בעניין האישי של סופר.

את המקום הנכבד שתופס הניתוח של העיתונות הכתובה אפשר לתלות גם בתפקיד הלאומי שניתן לה למן שלהי המאה ה-18, שעה שעצם השימוש בה נתפס כנדבך בתחיית הלאום העברי ולשונו. באירופה החל רובר החולין של העברית לשמש *lingua franca* של היהודים הפזורים ברחבי היבשת במקום היידיש, שהייתה עד אז שפה משותפת יחידה ליהודים תושבי ארצות שונות. עם התגברות ההגירה לארץ ישראל התרחב השימוש בעברית כשפת הלאום, והיא שימשה מאז ואילך שפה עיקרית לצורכי תקשורת (ז'בוטינסקי, תרע"ד; בן-יהודה, 1944 [תרע"ח]).

בתקופת היישוב ובראשית המדינה פעלו בארץ עיתונים משלושה סוגים: עיתונים מפלגתיים, עיתונים בלתי תלויים אך מזוהים פוליטית ועיתונים בלשונות זרות (מקצתם היו בעלי צבע פוליטי מובהק). העיתונים המפלגתיים הלכו וגוועו למן שנות השישים של המאה העשרים וביתר שאת בשלהי המאה. תהליך דומה היה גם בעיתונות הישראלית בשפות זרות, אלא שלקראת סוף המאה הוקמו עיתונים בשפה הרוסית, שנועדו לתת מענה לצורך של גל העלייה הגדול מחבר המדינות. לצדה של העיתונות היומית פעלו גם שבועונים מסוגים שונים, החל ב"העולם הזה" החתרני, עובר בעיתונות הנשים, שנחשבה לנחותה אך נהנתה מפופולריות וסייעה לגופי תקשורת להחזיק את העיתונות היומית המכניסה פחות מבעבר, וכלה בחיקויים המקומיים של מגזינים אמריקניים, כמו "להיטון".

סופר מתאר את כל הגורמים הללו ונוגע בטרדות היום-יום של הפעלת העיתונים: ועדת העורכים, הצנזורה והקושי לשרוד בתנאי שוק משתנים. ייתכן שהיעוד של הספר לצורכי לימוד הוא שעצר את סופר מנגיעה בנושאים כבדי משקל אלה באופן ביקורתי יותר. וכך, סטודנטים שיקראו את הניתוחים הבהירים יקבלו מידע רב, אבל ספק אם ירדו לעומקן של שינוי האווירה שחל בתרבות העיתונאית בישראל. הנחת היסוד כאילו העיתונות הישראלית הייתה "מגויסת" עד לשנים האחרונות מתבדה, למשל למקרא התמיכה ללא סייג של עיתון "הארץ" במינויו של משה דיין לתפקיד שר הביטחון ערב מלחמת ששת הימים, צעד חתרני באותה עת (חזן, 2006); במלחמת לבנון הראשונה אפשר היה לאתר התנצחות של ממש בין מבקרים ובין מי שביקשו להסותם; די אם נזכיר את מאמרו של עמירם ניר "שקט יורים" (ידיעות אחרונות, 6.6.82) ואת פרסום הריאיון הראשון עם יאסר ערפאת בכלי תקשורת ישראלי, "העולם הזה", בקיץ 1982. על שינוי אופייה של ההתכנסות סביב ראשי המדינה הספר כמעט אינו עומד. מעניין היה להשוות את המתכנסים של היום – "העיתון של המדינה" "ידיעות אחרונות"

והעיתון של שלדון אדלסון "ישראל היום" – למתכנסים של פעם: העיתונות המפלגתית שהשתייכה לקואליציה, ובראשה "דבר".

סוגיית השפה מרכזית גם להבנת התפתחותו של הרדיו, שנוסד לפני קום המדינה. עצם השידור בעברית היה אמירה, וכמוהו גם יצירת שיח בעברית והשרשת מטבעות לשון עממיים. לא כמו העיתונות, שהשתייכה לבעלי הון – מפלגתיים או פרטיים – הרדיו הישראלי היה מראשיתו מוסד ציבורי, וגם היום נאכפת אסדרה על תחנות הרדיו האזורי.

סופר מתעכב על שתי סוגיות חשובות: האחת כללית, והאחרת ישראלית. אמנם כאמצעי זול נהנה הרדיו מן האפשרות לקיומן של תחנות שידור רבות, אבל האמצעי הזה, שהפך ממרכז הבית ל"טפט קולי", מתקשה לגייס הכנסות רבות, ולכן אין להתבלבל בין מספרן הרב של התחנות ובין כושרן הכלכלי ואיכותן. במקרה הישראלי, כמו בשאר העולם, מאפשרת ההפעלה הזולה את הקמתן של תחנות רדיו ייעודיות בלשונות שונות ולקהלים מובחנים (מוזיקה ישראלית או מוזיקה קלסית הן דוגמאות מובהקות ברדיו הישראלי).

סוגיה מעניינת אחרת היא מקומה של התחנה הצבאית, "גלי צה"ל", בנוף הישראלי. לכאורה אפשר לצפות שתחנה צבאית, הכפופה יותר מכל כלי תקשורת אחר לגורמים המפקחים, תפתח ל"רדיו מטעם". והנה, אמנם גלי צה"ל משרתת תכניות על הצבא ומפקדיו, אבל היא אחראית גם לפורמטים רדיופוניים פורצי דרך בישראל ולסגנון שידור שובר מוסכמות. הסתירה האינהרנטית בין הפיקוח ההדוק ובין היצירתיות ב"גלי צה"ל" בא לידי ביטוי למשל בשבועות הראשונים של מלחמת לבנון הראשונה, שעה שעל השידורים העיתונאיים של התחנה הוטלה צנזורה הדוקה מאוד, גזרה שנענתה באופן מקורי בידי עורכי המוזיקה: "הרחובות ממריאים לאט" של דוד אבידן שימש קוד פנימי להפצצות מן האוויר, ואילו Chanson D'Amour הוותיק (מ-1958) סיפר ליודעי ח"ן על כיבוש העיר דאמור בדרך לכיתור ביירות.

סופר תיאר את "גלי צה"ל", את התרחבות שידוריה, את מקוריות העשייה בה ואת תרומתה לדור הנוכחי של "טאלנטיים". ובכל זאת, בצד המחקר ההגון שסופר מספק, אפשר וכדאי היה ליצור מגע הדוק יותר בין תאוריה לפרקטיקה. בלימוד מקצוע מעשי כמו תקשורת חשוב שקהל היעד של הספר, סטודנטים צעירים שאינם מגיעים מלב העשייה התקשורתית, ייחשף למשהו שהוא מעבר לתבניות הממוסדות ולחקיקה. מלבד החובות שעל הנייר יש גם חיים אמיתיים בדמות משא ומתן עם הצנזור, הצבת שתי כתבות בסמיכות וציפייה שהנמענים יחברו ביניהן (עניין שסופר מזכיר), ועוד רעיונות יצירתיים שכל עיתונאי חווה בעבודתו.

פרק הטלוויזיה מציע מגע גם עם הפרקטיקה הודות לשני חלקים נרחבים הכלולים בו. החלק האחד הוא המאבק על עצם הקמתה של טלוויזיה בישראל

ועל הישרדותה בתנאים חריפים של פיקוח. היכולת לספר סיפור החורג מתיאור המבנה המוסדי נעוצה בהישענות על קטעי עיתונות ועל תיעוד אישי דוגמת "בית היהלומים: סיפורה של הטלוויזיה הישראלית" מאת צבי גיל (1986). החלק האחר הוא תופעת ה"אנטי-מחיקון", הייחודית לישראל. שילוב האנומליה התמוהה הזו בספר עשוי להיראות חריג, שכן אין חשיבות של ממש למחיקת הצבע בידי הגוף המשרד ולמכירת "אנטי-מחיקון" לכל דכפין. אבל האנומליה הזו מלמדת משהו על החברה הישראלית ועל אופן הפיענוח של ראשיה את תפקידם כמנהיגים וכמפקחים.

הערוץ הראשון, התופס באופן טבעי חלק נכבד מן הפרק על הטלוויזיה, מספק גם מסגרת התבוננות במקומה של מהדורת החדשות "מבט" בחייהם של הישראלים. "מבט" נהנתה פעם מיותר מ-70 אחוזי צפייה, והיא מרדשת היום באזור החד-ספרתי. ירידת העניין ב"מבט" משקפת לא רק תחרות בין ערוצים אלא גם שינוי טעם. חדשות צורכים במהלך היום באמצעים זמינים, כמו רדיו ואינטרנט, ואילו הטלוויזיה – כולל החדשות – הפכה לאמצעי בידור. כאן חבל שלא נוספה התייחסות מרחיבה לתפקידם של טייקונים בהכתבת גבולות, גם אם אלה אינם חקוקים בכתב אלא מסומנים ברמזים. ההתפתחויות האחרונות סביב ערוץ 10 בכלל ומהדורת החדשות שלו בפרט הן ההוכחה לחשיבות הדיון במצב זה.

פרק האינטרנט הקצר מוקדש ברובו למצב הגלובלי; עקרונית – בצדק: זהו מדיום גלובלי שהמודולות המקומיות שלו מושפעות מן המתרחש בעולם. ובכל זאת, אפשר היה לפתח דיון במקום הבלתי רגיל שתופס ynet כערוץ חדשות אינטרנט בעל ביקושים חריגים שאותם אפשר להשוות רק לעידן הטלוויזיה החד-ערוצית בישראל, וגם בהבדלי הצריכה של חדשות בעברית בקרב צעירים ומבוגרים.

מקומה של התקשורת בשפה הערבית, השינוי בסוגי הבעלות על גופי תקשורת ומשמעותם לתכנים הכתובים והמשודרים, מקומן של ההתפתחויות בזירה הבין-לאומית בתקשורת הישראלית ומקומה של הצנזורה בחברה הנתונה במלחמה מתמדת – כל אלה מאוזכרים לאורך הספר, וטוב שכך. סופר קורא את זירת התקשורת באופן מרחיב, שונה מן ההתרכזות העצמית המאפיינת את עבודתם של רבים מכלי התקשורת הישראליים עצמם. דווקא משום שהוא מרחיב אופקים, עולה התהייה אם חלוקה נושאת הייתה יכולה להסביר את התפתחות התקשורת בישראל טוב יותר מחלוקה על פי אמצעים ועל פי סדר כרונולוגי. כדאי לחשוב על דרכי התבוננות נוספות בתקשורת, לא רק אלה המוכרות כבר ואשר יתרונותיהן ברורים.

ייתכן שבעידן של צריכת מידע משתנה יש יתרון בעיסוק תמטי אחר. למשל, אילו דן הספר במקומה של הצנזורה בתקשורת בישראל לאורך ציר זמן ובהקיפו את אמצעי התקשורת השונים, היה מתברר שחרף איתנותן של גישות שמרניות, החברה הישראלית פלורליסטית יותר ממה שהייתה בעבר, בין השאר משום שהיא נתונה לתכתיביהם של המדיה החדשים המשפיעים על הגיוון בתכנים.

בחינת מקומו של המימון בנושא מרכזי הייתה מלמדת שההשתחררות ממימון מפלגתי הייתה גם קו הזינוק של שליטת טייקונים, שהאינטרסים והמגבלות שהם מחילים על הכלים שברשותם אינם נופלים מאלה שהשיתו באי כוחם של פוליטיקאים, אולי להפך. סופר סוקר את השינויים בתחום המימון, אך נמנע מכניסה לפולמוס סביב השאלות מה קרה לאיכותה של התקשורת הישראלית, ומדוע היא חשופה לשליטתם של בעלי הון, משל הייתה ישראל בת חסותו של פוטין ולא "הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון". אמנם ספר לימוד מחויב לגישה פתוחה, המציגה את רוחב היריעה כולה, אך הוא מחויב גם לקריאה ביקורתית של התמונה, ואותה כדאי להדגיש באוזני הסטודנטים הלומדים פרק זה בתקשורת. מקומה של הוראת התקשורת בהשכלה הגבוהה בישראל מבצבץ כבר מתחילת הספר, שכן שם מאוזכרים שמותיהם של שמונה יועצים אקדמיים, מחציתם אנשי אוניברסיטאות ומחציתם מן המכללות. השנים שחלפו מאז פרסום המקראה "אמצעי תקשורת המונים בישראל" הן הראשונות במהפכה שנועדה להנגיש השכלה להמונים בישראל. התחום "תקשורת" הוא אחד המקצועות המעידים על שינוי של תמונת ההשכלה הגבוהה בישראל, והוא היה למקצוע פופולרי במכללות ופיזר את הידע ממגדל השן אל מרחבים שהיו פעם שדות בור.

מעניין שחלק לא מבוטל מן הביבליוגרפיה באשר לתקשורת הישראלית בספר "תקשורת המונים בישראל" קיים באנגלית בלבד, על אף שמחבריה ישראליים. זו אחת התוצאות העגומות של הפרובינציאליות באקדמיה הישראלית: רק מה שנשפט באמות מידה בין-לאומיות נחשב. בספר המדגיש את מקומה של השפה כאמצעי לחיזוק הלאומיות, צורם שבעתיים לקרוא הפניות ביבליוגרפיות מרובות למחקרים ישראליים שאין להם תרגום לעברית. סטודנטים אירופיים קוראים במהלך לימודיהם הבסיסיים חומרים בשפתם הלאומית. אבל המרצים של הסטודנטים שלנו מעדיפים לפרסם באנגלית, שאם לא כן, לא יקודמו בדרגה. תלמידי התואר הראשון בישראל, קהל היעד של הספר, עתידים אפוא לצאת נפסדים במידה לא מעטה מן התוצר האינטלקטואלי של מוריהם.

לסיכום, אורן סופר הוציא תחת ידיו ספר איכותי, הכתוב ברהיטות ואשר מעניק לקוראים רוחב יריעה וזוויות התבוננות מעניינות. ההמשגה הגאוגרפית של האינטרנט, שאותה איגד לאמירות מבריקות על הסתירות בין התפוגגות הגאוגרפיה בעידן האינטרנט ובין השימוש הגובר במפה ובמפוי באמצעות

האינטרנט (עמ' 305, 319), תאיר את עיניהם של קוראיו. והביבליוגרפיה הרחבה ששימשה אותו לכתובה תהפוך לכלי עזר מעולה לסטודנטים הרבים הצפויים לקרוא את הספר.

רשימת המקורות

- בן-יהודה, א' (1944 [תרע"ח]), תחיית הדיבור העברי (מתוך הקדמה למלון הלשון העברית), בתוך ש' יבנאלי (עורך), ספר הציונות, כרך שני: תקופת חיבת ציון, תל אביב: מוסד ביאליק ודביר, עמ' 159-163.
- גיל, צ' (1986), בית היהלומים: סיפורה של הטלוויזיה הישראלית, תל אביב: ספרית פועלים.
- גלבע, מ' (1992), לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ירושלים: מוסד ביאליק.
- ז'בוטינסקי, ז' (תרע"ד), שפת ההשכלה, השלח, ל, 403-411, 501-511.
- חזן, מ' (2006), מעורבותו של עיתון הארץ במערכת הפוליטית ב"תקופת ההמתנה", ישראל, 10, 75-115.
- כספי, ד' ולימור, י' (1998), אמצעי תקשורת המונים בישראל, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.